

Doktori tézisek

Kálvinizmus, „szekta”, lázadás
A kaszáskeresztesek és Dévaványa

Papp Barbara

2010

1936 áprilisában a nyomozó hatóságok felderítették a kaszáskereszteseknek (a Nemzeti Szocialista Magyar Munkáspártnak) a rendszer erőszakos megdöntésére irányuló összeesküvését. A pártot feloszlatták, a szervezkedőket bíróság elé állították, így a tervezett forradalom a kivitelezésig nem jutott el. Tehát valamiféle elakadt, csonka társadalmi lázadással állunk szemben: olyan drámával, amelynek színre vitelét megakadályozták. Azt kerestük, hogy miért éppen Dévaványa volt a kaszáskeresztes mozgalom egyik támaszpontja: nem éreztük elegendőnek a mozgalom terjedésére vonatkozó eddigi magyarázatokat, amelyek csupán a gazdasági nehézségeket és a demagógiát említik. Forrásaink a községre és a perre vonatkozó levéltári anyagok, néprajzi gyűjtések és történeti interjúk voltak. A társadalom soktényezős vizsgálata alapján ezt a kérdést ugyan talán nem lehet teljes bizonyossággal megválaszolni, de annyi egyértelmű, hogy ez a település igen sok tekintetben frusztrációk martaléka volt ebben az időszakban.

Először is Dévaványa terei a Horthy-korszakot megelőzően számos alkalommal változtak, mind közigazgatási, mind természetföldrajzi értelemben. Bár a megyehatár már évtizedek óta állandónak számított, ez ebben az időszakban a legkevésbé szolgált a helyiek megelégedésére, és sokkal szívesebben tartoztak volna Békés vármegyéhez, azonban erre nem volt lehetőségük. A Nagyatádi-féle földreform tovább módosította a nagyközség külső és belső képét, határait: a terület egy részét két – jobb érdekérvényesítő képességgel rendelkező – szomszédos település kapta meg; a pusztacsegi külterületi rész benépesült; a dévaványai földigénylések kielégítésére a belső rész a külső rovására megnövekedett. Az újonnan a belterülethez csatolt és lakottá vált rész, a Bogya-telep a település mentális térképében is jelentős változásokat hozott: erőteljes affektuális járulékot nyert a telep és az ott lakók. A földreform révén tehát bizonyos ellentétek keletkeztek a település lakói között (ugyanakkor látszólag reflektálatlanul maradtak az összterületet érintő változások).

Dévaványa önképéhez szorosan hozzátartozott a nemesi múlt, és ehhez is frusztráció kapcsolódott. Az egykori vitézség, a törökellenes harcok hagyományai élénken éltek a helyiek képzeletében; a kiváltságokat számon tartották, sőt rendkívüli hatalmat tulajdonítottak az ősöknek. Mindez annak ellenére történt így, hogy a település nemeseinek többsége nem rendelkezett birtokkal, sőt egy részük már a 19. században olyan mesterséggel kereste a kenyerét, amit a legkevésbé sem tartott előkelőnek a magyar közvélekedés. A két világháború között a nemesi múlttal kapcsolatosan kétféle konfliktushelyzet adódott: egyrészt, hogy a hajdani nemesek utódainak életkörülményei és lehetőségei gyökeres ellentétben álltak a fennen hangoztatott vitézi múlttal – vagy annak képzetével – és kiváltságokkal (vagyis egyfajta belső konfliktus); másrészt, hogy ezek az emberek – az őslakossággal azonosítván magukat, szinte a nemlétező birtokaikként

kezelve Dévaványát – még mindig komolyan számon tartották, hogy ki nem rendelkezik kiváltságos felmenőkkel, azaz ki tekinthető idegennek.

A kálvinista hagyomány legalább annyira fontosnak számított, mint a nemesi identitás emlékei – ez szintén frusztrációs forrás volt. Református vallásúnak lenni – ez tulajdonképpen azt jelezte: őslakos, ványai az illető, és nem a hatalom által betelepített vagy a jobb megélhetés reményében a településre költözött „matyó”, noha természetesen nem minden református család élt helyben évszázadok óta. A rendkívül hangsúlyos községi kálvinista önkép ellenére a katolikusok aránya meghaladta a környező településeken tapasztalhatót. A két nagy vallás képviselői éles ellentétben álltak egymással, bár ez a harc mérséklődni látszott a Horthy-korszakra, még mindig békétlenség uralkodott, noha ez kevésbé számított szabadon kinyilváníthatónak, mint korábban. A vegyesházasságok száma ugyan azt mutatja, hogy a vallási endogámia inkább csak kívánt, mint gyakorolt normaként szerepelt, azonban a vegyesházasságokon belüli nagyarányú reverzálisadás és az egyik fél – gyakran évekkel a házasságkötést követő – áttérése a másik vallására, tehát a pár „egyneműsödése” arra utal, hogy a vallás mégis fontos szerepet játszott, legalább a mikrokörnyezet szintjén. A református egyházköztségben éppen erre az időszakra tehető egy megújulási kísérlet, amelyet az 1929-ben megválasztott lelkész, illetve a vele szimpatizáló „szent” körök szerveztek. Erősíteni kívánták a kálvinista identitást, rendkívül nagy hangsúlyt helyezve a belmisszióra, a kegyesség és közösség megélésére – ezt azonban korántsem minden egyháztag nézte jó szemmel (noha tulajdonképpen Dévaványa sajátos belmissziói központként működött a korszakban). A településen ugyan léteztek kiségyházak, „szekták”, melyek rendkívül intenzív hitéletet éltek, azonban a többségi társadalom lenézte, idegennek és furcsának tartotta az efféle vallásosságot. A zsidósággal kapcsolatban nem beszélhetünk vallási indíttatású ellenségeskedésről, és semmiféle „zsidó térhódításról” sem, hiszen az izraeliták száma egyre fogyott, a hitközség lélekszáma meg sem közelítette a 19. század virágzó hitközségének méreteit. A nemesi, kálvinista hagyományokhoz szorosan kapcsolódott a település ellenzéki mentalitása, ami ismét frusztrációs tényező volt. A hatalommal – bármiféle hatalommal és felsőbbbséggel – való szembenállást büszkén vallották sajátjuknak a ványaiak, számos történelmi példát sorakoztatva fel ennek igazolására. A nagyközség kiemelkedő, rítuselemeket tartalmazó ünnepe természetesen a függetlenség és szabadság kivívására irányuló forradalom évfordulója, március 15-e volt, amikor bőség költözött a községbe, amikor egyetlen napra határátlépések történhettek, látszólag megszűntek az ellentétek a község lakói között, megélhető volt a település egysége. Március 15-e emellett azt is jelentette, hogy „mindent szabad”, azonban ez a szabadság igencsak korlátok közé szorítottatott ebben a korszakban, ami egyúttal a feszültségek levezetésének, autoritás elleni megnyilatkozásoknak korlátozásával járt. Azonban a szabadságharc

emblemikus figurájának, Kossuthnak személyéhez nem csupán pozitív tartalmak kapcsolódtak – mint várnánk –: elhagyó apaként szerepelt a község megítélésében, aki cserbenhagyta az övét. Ennek ellenére a dualizmus korában Dévaványa – a magyarlakta vidékek nagy részéhez hasonlóan – a függetlenségi pártra szavazott. Így hát a kormánypárti színekben feltűnő, máskülönben a község értékrendjének megfelelő idősebb Horthy István alkalmatlan apának nyilvánított – a történeteknek mégis valamiféle elszalasztott lehetőség-jelleget adott az elkergetett képviselőjelölt fiának, Horthy Miklósnak kormányzósága a kollektív emlékezetben (amellett, hogy számos mulatságos jelenet élt a jelölt elutasításáról). A '30-as években az ellenzéki érzelmeket, a függetlenségi és önérvényesítési vágyakat ügyesen használta fel Böszörmény, az ideálisnak tűnő apa, aki végül mégsem állt ki hívei mellett és nem vállalkozott a népét megmentő hős szerepére.

A községet gazdasági ellentétek is nyomasztották. 1935-ben Dévaványa földjének szokatlanul nagy részét birtokolták a 100 holdon felüli földtulajdonosok, és – ezzel összefüggésben – 1000 holdon felüli birtokból hat is akadt a határban, míg a legtöbb helybeli – és ebben nem különböztek az országos és a környező vármegyék átlagától – 1 és 5 hold közötti törpebirtokkal rendelkezett. Ez az állapot azonban még mindig sokkal kedvezőbb, mint a korábbiak: a nagyközség földterületének több mint egynegyedét érintő földreform sokat javított a helyzeten (bár természetesen ezek a változások egyáltalán nem jelentettek kielégítő megoldást). A birtokstruktúra aránytalansága azért volt különösen hangsúlyos, mert a lakosság több mint háromnegyede még mindig a mezőgazdaságból élt. A községben hagyományosan alacsony volt az önálló mezőgazdasági keresők, és – ezzel párhuzamosan – magas a mezőgazdasági munkások, cselédek száma, de 1930-ra legalább a környező vármegyék értékeit sikerült megközelíteni. A település nagy állattartó hagyományokkal rendelkezett, ám a lehetőségek szűkülése miatt egyre fontosabbá vált a földművelés, az egyoldalú szemtermelés. A helyiek többségének nem sok esélye volt a meggazdagodásra, az a teljes nincstelenségből indulva szinte csak az izraelitáknak sikerülhetett, akik e tekintetben a ványaiak vágyait, törekvéseit testesítették meg. A közvélekedés szerint az újabb, a 19. század vége felé birtokot szerzett földesurak alkalmazásában állni sokkal nehezebb feladat volt, mint a haszonszerzéssel kevesebbet törődő elődeiké, azonban a legnagyobb keservet a sokkal szigorúbb parasztgazdák szolgálata jelentette. A ványai földtulajdonosok görcsösen kapaszkodtak a földbe, mint az egyetlen számukra elképzelhető, legalább látszólagos biztonságot jelentő megélhetési lehetőségbe.

A demográfiai adatok szintén problémák jelenlétére utalnak. A település igencsak megérezte az első világháború pusztítását (ez mind az elesettek számában, mind a kieső születésekben érződött). A helyiek a háborút követő gyökeresen megváltozott világnak tulajdonították az

elsietett, korábban meg nem valósítható házasságokat, amelyek a konszolidálódással válságba kerültek – és a békekötés után kötött házasságok közül valóban sok végződött válással, vegyesházasságok esetén pedig jellemző volt az egyik fél áttérése is a '20-as évek végétől kezdődően. Az öngyilkosságok szintén a '20-as évek végétől emelkedett látványosan; a magas szuiciditási arány mellett egyéb jellemzők (pl. a violens elkövetési módok) szintén arra utalnak, hogy a dévaványai magatartásmintákba jól illeszkedett az öngyilkosság. A születési ráta ugyan magasabb volt az átlagosnál, mint ahogy a halálozási ráta is, azonban a népesedési tendenciák az országos értékekhez hasonlóan alakultak, mégis: ebben az időszakban különösen felgyorsultak – a modern társadalmakéhoz közeledtek – a termékenységi mutatók változásai. A népességfölösleget a jelentős migráció vezette le, amely egyrészt bizonyos megoldási módot nyújtott a nagyközség gondjaira, másrészt éppen azt jelezte, hogy a település nem képes megfelelően gondoskodni lakosairól.

Dévaványán nagy népszerűségnek örvendtek az olvasóköri, közművelődési egyesületek, melyet az egyesületek viszonylag nagy száma és az igen látogatott kultúrestek sokasága jelzett. Az olvasóköriekkel kapcsolatban szintén több konfliktus, frusztrációs tényező adódott: a foglalkozási-vagyoni elkülönülés határozottan és folyamatosan jelen volt, és ennek különös hangsúlyt adott, hogy a közművelődési estek jellegükben egyáltalán nem különültek el egymástól. A hagyományaira oly' büszke földműves közösség közönségként leginkább a „városi humort”, a kabarétréfákat értékelte, és nem a népies képződményeket. A '30-as évek elején éppen a műsorrenddel kapcsolatosan bontakozott ki egy újabb községi konfliktus: a református lelkész vezetésével működő Közművelődési Bizottság nívósabb, a paraszti valósághoz közelebb lévő, erkölcsi és vallási szempontból is nevelő hatású színdarabok előadását szorgalmazta. A „kultúrharc” a népies vonalat képviselő kultúra előretörésével végződött, amely ha színvonalasabbnak is tartatott, mint a másik, de mégis ellenkezett a nép választásával, ráadásul megfosztotta a közönséget egy „biztonsági szeleptől”. További problémát jelentett, hogy a nagy látogatottság ellenére mégis sokan maradtak távol a kultúrprogramokról, amely a község hangadóinak szemében azt jelentette, hogy nem is tartoznak a közösséghez.

Dévaványa nagyobb ellentéteit, gondjait számba véve tehát megállapítható, hogy a nagyközség bővelkedett ezekben: úgy tűnik, a nagyközségre a „stabil instabilitás” a legjellemzőbb a '30-as évek elején. Bizonyos nehézségek valóban a rossz gazdasági és demográfiai mutatókból adódtak, azonban ezek mellett egyéb konfliktusok is tetten érhetők, bár a gazdaság és népesedés gondjainak egy része éppenséggel mérséklődött a közelmúltban (de még mindig nem jelentett végleges megoldást, a kis lépések talán még erőteljesebbé tette a viszonyok radikális megváltoztatásának vágyát; ráadásul a világválság bizonyára kedvezőtlenül hatott ezekre a

jellemzőkre). A település intenzíven őrizte hagyományait: dicsőséges múltját, lakosai kiváltságait, ugyanakkor folyamatosan szembesülnie kellett mindezek eltűnésével. Így a jelentől annyira különböző múlt szeleteinek összerendezgetése az identitáserősítő funkciók mellett erős és folyamatos frusztrációs tényezőt jelentett. Mindemellett ebben az időszakban – például a község tereinek változása révén – további konfliktusforrások adódtak, amelyek tovább növelték az instabilitás-érzést. Bár a '20-as évek végétől, leginkább az ekkor megválasztott református lelkész tevékenységéhez köthetően megújulási kísérletek is történtek a település egészét tekintve, ezek nem minden tekintetben jártak eredménnyel. A belmissziós törekvések bizonyára sokaknak biztosítottak lelki támaszt, adtak új életcélt, és erősítették a vallásos közösség összetartozását, de egyrészt a település – és a kálvinista egyházközség – nagy részének hagyományos egyházképébe nem fért bele ez a kegyességi irányzat, tehát ezáltal ismét összeütközési felület keletkezett; másrészt a református öntudat felélesztését célzó kívánalmak révén újabb, az eddiginél „kifinomultabb” formákat öltött a hagyományos vallási ellenségeskedés. A községi kultúra megújítása szintén konfliktusforrásként szolgált, ráadásul valami olyat vett el a ványaiaktól, ami segítséget nyújthatott volna a gondok feldolgozásában, vagy legalább némi felszabadulást hozhatott volna. Az indulatok kiélésének lehetőségei egyébként is csökkentek a korábbiakhoz képest (ld. a katolikus-református ellentét „szalonképesebbé” alakítása; a március tizenötödikék ünnepi rítusának módosulása).

Dévaványát tehát számos ellentét, konfliktus és megoldatlan kérdés feszítette a Horthy-korszakban: mintha a kompetitív, reaktív és proaktív tömegakciós formák bizonyos elemei egyaránt megtalálhatók lettek volna a községben. Jellemzőek voltak a településen belüli lakóhelyi és vallási szelíd összecsapások; a nemesi-kálvinista-ellenzéki hagyományok, a megfakult kiváltságok erőteljes hangsúlyozása, ugyanakkor a „betolakodók által elvett” javak és pozíciók visszaszerzésére irányuló kísérlet; valamint a Nemzeti Szocialista Magyar Munkáspárt szervezésében az államhatalom átvételére irányuló mozgalomhoz történő csatlakozás, vagyis a kaszáskeresztesek jelenléte. Dévaványát egyrészt az jellemezte, hogy biztos közösségi identitással ruházta fel az övéit (és ez a település életképességét bizonyította), másrészt a konfliktusok sokaságával és a reménytelenség megnyilvánulásaival volt leírható a település. A nagyközséget feszítő ellentétek mellett ez a kettősség is bizonyára közrejátszott abban, hogy a sorsuk jobbra fordulását váró helyiek a kaszáskeresztes mozgalomba kapaszkodtak.